

τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ναῶν τῆς Μολδαυίας, μετὰ τὴν ἔκδοσιν τῶν ἰδρυθέντων ἐπὶ Μεγάλου Στεφάνου καὶ ὀλίγον μετ' αὐτὸν ναῶν καὶ Μονῶν («Les églises d' Étienne le Grand» «Les églises et les monastères Moldaves du XVI s.»), συμπληροῖ ἑφέτος διὰ τοῦ νέου του ἔργου τὰς περὶ τῶν ἀρχαίων ἐκκλησιῶν τῆς Μολδαυίας μελέτας του, παρακολουθῶν τὴν τέχνην των μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 19^{ου} αἰῶνος, ὁπότε, λέγει, λήγει ἡ ἱστορία τῆς ἀρχαίας ρουμανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ὡς συμπήρωμα τῶν μελετῶν τούτων ὑπόσχεται νὰ ἐκδώσῃ μετ' ὀλίγον καὶ τὰ ξύλινα ἰδρύματα τῆς Μολδαυίας, ἐξόχως ἐνδιαφέρον κεφάλαιον τῆς ἱστορίας τῆς τέχνης τῶν παραδουναβίων ἐπαρχιῶν.

Ἡ ἀκριβὴς ἀρχιτεκτονικὴ ἀνάλυσις 95 ἐκκλησιῶν καὶ 30 Μονῶν, ἡ μεθοδικὴ κατὰ τύπους κατάταξις ὡς πρὸς τὰς λεπτομερείας των, ἦτοι τοῦ βήματος, τοῦ κυρίως ναοῦ, τῶν ναρθήκων, τῶν θυρωμάτων, τῶν τάφων κλπ. ἡ ἀναζητήσις τῶν προτύπων καὶ τῶν ἀνατολικῶν ἢ δυτικῶν ἐπιδράσεων, ὡς καὶ ἡ ἐπιτασσομένη ἐπισκόπησις: ζωγραφικῆς, μικροτεχνίας, ἐπιγραφῶν, ὀνομάτων τεχνιτῶν κ.ἄ. καθιστῶσι τὸ ἔργον τοῦτο ἐξόχως ἐνδιαφέρον. Θὰ ἐπιτραπῇ μόνον νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι διὰ τινὰ μνημεῖα ζωγραφικῆς ἰδίᾳ καὶ μικροτεχνίας τῶν ναῶν καὶ μονῶν μετὰ ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο νὰ ἐδίδοντο πλειότεραι πληροφορίαι καὶ δικαιότεροι χαρακτηρισμοί.

Γ. Α. ΣΩΤΗΡΙΟΥ

Ἀγαθαγγέλου *Ξηρουχάκη*, Αἱ σύνοδοι τοῦ Γερόλαμο Λάντο (1467 - 1474 - 1486). Ἐν Ἀθήναις τύποις «Φοῖνικος» 1933 8^ο σ. 103.

Ὁ ἀρχιμ. Ξηρουχάκης, lector τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης, γνωστὸς καὶ ἔξ ἄλλων δημοσιευμάτων του, ὡς λ.χ. τοῦ Κρητικοῦ πολέμου τοῦ Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλῆ, τοῦ περὶ πολιορκίας τῆς Μάλτας ποιήματος τοῦ Κρητὸς Ἀχέλη καὶ τῆς περὶ τοῦ Καστροφύλακος (1583) μελέτης του εἰς τὸ ἀνωτέρω βιβλίον του πραγματεύεται περὶ τριῶν τοπικῶν συνόδων τῶν λατίνων ἐπισκόπων καὶ κληρικῶν Κρήτης, λαβουσῶν χώραν κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα, ὧν τὰ πρακτικὰ ἀνεῦρεν εἰς τὸ ἐν Βενετίᾳ Museo Civico (Miscellanea, Codici Correr N. 1211).

Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἡ Κρήτη, περιελθοῦσα εἰς τοὺς ἐνετούς, ἐστερήθη τῶν ὀρθοδόξων ἐπισκόπων της, καὶ ὅτι τὸ ἐν τρίτον τῶν φεούδων της ἐδόθη εἰς τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν. Οἱ ἄνευ ποιμνίου ἐπίσκοποι ἐσχόλαζον ὡς ἀσφαλεῖς τιμαριούχοι εἰς τὴν Ἰταλίαν καὶ σπανιώτερον διέτριβον εἰς τὰς ἔδρας των, ἀφ' οὔ ἡ ἐκμίσθωσις τῶν φεούδων των — ἐπισκοπῶν — παρεῖχε

τὰ μέσα τῆς διαβίωσης ταύτης. Συγχρόνως ὁ λαὸς κατήρχετο ἀπὸ ἀπόψεως πνευματικοῦ ἐπιπέδου, διότι ὀρθόδοξος κληρὸς ἀνώτερος δὲν ὑπῆρχεν εἰς τὴν νῆσον, ὁ δὲ ἐντόπιος ἦτο ἀγράμματος καὶ μεστὸς κακῶν. Ἐπιπλέον καὶ ἐπὶ τοῦ ὀρθοδόξου πρωτοπαπᾶ τοῦ Χάνδακος ἦσκει ἐξουσίαν ὁ λατῖνος ἀρχιεπίσκοπος, ὑποχρεῶν αὐτὸν ν' ἀναγινώσκη τὰς ἀποφάσεις τῆς ἐν Φλωρεντία συνόδου περὶ ἐνώσεως, ν' ἀκολουθῆ εἰς ὠρισμένας τῶν πολυπληθῶν λιτανειῶν τοῦ λατινικοῦ κλήρου κλπ. Ὁ ἐνδόμυχος πόθος τοῦ λατινικοῦ κλήρου ἦτο βεβαίως ὁ ἐκλατινισμὸς τοῦ λαοῦ, ἢ τοῦλάχιστον ἡ οὐνιτοποίησις τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας. Ἄλλ' ἡ ἐνετικὴ ἐξουσία δὲν ἦτο σύμφωνος εἰς τὰς προσηλυτιστικὰς αὐτὰς τάσεις τοῦ Βατικανοῦ, αἵτινες τῇ ἐγέννων πράγματα καὶ ἐπροστάτευσεν τοὺς ὑπηκόους τῆς, οἱ ὅποιοι δὲν τῇ ἦσαν ὀλιγώτερον πιστοί, ἐπειδὴ ἦσαν ὀρθόδοξοι. Ἡ τάσις αὐτὴ τῆς ἀντιστάσεως εἰς τὰς ἐπιθέσεις τοῦ Βατικανοῦ γίνεται πλέον αἰσθητὴ κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΣΤ', ὅτε ὁ νομοδιδάσκαλος Σάρρη ἠρμήνευσεν ὑπὲρ τῶν Κρητῶν ὀρθοδόξων κατὰ τρόπον πολὺ φιλελεύθερον τὰς διατάξεις τῆς δημοκρατίας τοῦ Ἄδρια.

Ἡ στάσις τῆς Ἑνετίας εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν ζήτημα, ἀπετέλεσε σοβαρὸν ἐπιστημονικὸν πρόβλημα, εἰς τὸ ὁποῖον ἄλλος ἔλαβε τὴν μίαν, καὶ ἄλλος τὴν ἄλλην θέσιν. Ὁ δρ. Σηρουχάκης (ὀρθόδοξος κληρικός, ἐπηρεασμένος φυσικὰ ἀπὸ τὴν ιδιότητά του αὐτὴν, φαίνεται πεπεισμένος ὅτι ἡ Ἑνετία ἦτο μισαλλόδοξος, ἐπιδιώκουσα τὸν ἐκλατινισμὸν τῶν Κρητῶν καὶ μὴ ἐπιτυχοῦσα τούτου ποτέ, διὰ λόγους τοὺς ὁποίους ἐκθέτει. Ἀπεναντίας, νομίζει, ὅτι οἱ ἐνετόκρητες ἠσπᾶσθησαν τὴν ὀρθοδοξίαν καὶ κατώρθωσαν νὰ ἐπικρατήσουν μέχρι τέλους.

Τῶν συνόδων τοῦ λατινικοῦ κλήρου, αἵτινες συγκροτοῦνται εἰς Χάνδακα, τῷ 1467 ἡ πρώτη, τῷ 1474 ἡ δευτέρα καὶ τῷ 1486 ἡ τρίτη, προεδρεύει ὁ ἀπὸ τοῦ 1459 ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης Γερόλαμος Λάντος, ὁ ἀπὸ τοῦ 1473 τιτουλᾶριος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Τὰς ἀπασχολοῦν δέ, ὡς ἦτο φυσικόν, οὐχὶ ζητήματα δογματικά, δι' ἃ δὲν ἦτο ἀρμόδια μία ἐπαρχιακὴ ἐκκλησιαστικὴ σύνοδος, ἀλλὰ ζητήματα ἐκκλησιαστικῆς τάξεως, οἷον περὶ τῶν προσόντων χειροτονίας καὶ καθηκόντων τῶν κληρικῶν, περὶ ἐπισκευῆς ἐκκλησιῶν, περὶ τῶν υποχρεώσεων τῶν λαϊκῶν, περὶ ἀπαγορεύσεως ἐθίμων κ. τ. ὅ. Τοιαύτας διατάξεις ἡπιωτέρας ἢ αὐστηροτέρας εἶχον ἐκδώσει συνοδικῶς οἱ ἀρχιεπίσκοποι Οὐρσος Δελφίνος τῷ 1349, Μᾶρκος Ἰουστινιάνης τῷ 1392, Φαντῖνος Βαλέριος τῷ 1425, Φαντῖνος Δάνδολος τῷ 1444 καὶ ὁ ἴδιος ὁ Λάντος τῷ 1459.

Ἐν ἀρχῇ ὁ συγγραφεὺς παρέχει συνοπτικῶς περίληψιν τῶν θεμάτων, μὲ τὰ ὁποῖα ἠσχολήθησαν αἱ σύνοδοι, εἶτα δὲ τὰ πρακτικὰ αὐτῶν, μεταφράζων εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐκ τῆς λατινικῆς. Παρενθέτει δὲ καὶ τὰς ἰδίας κρίσεις καὶ παρατηρήσεις, συμπληρῶν τὰ κενὰ διὰ μαρτυριῶν ἄλλων συγγραφέων ἀσχοληθέντων μὲ τὴν ἐκκλ. ἱστορίαν (Ενα Τεα π.Χ.). Ἐκ τῶν πρακτικῶν

μανθάνομεν, ἔκτος τῶν κατὰ τὸν ἀρχιεπίσκοπον, καὶ τὰ περὶ 13 ἐπισκόπων ἀνηκόντων εἰς 9 ἐπισκοπὰς (ἕκ τῶν 12, αἵτινες θὰ ὑπῆρχον) ἦτοι τοῦ Μυλοποτάμου Ἰωάννου (1467 Ὀκτώβρ. 1474 Νοέμβρ.), τοῦ Κισάμου Ἐμμανουὴλ (1467 Ὀκτ.), ὃν διεδέχθη ὁ Κισάμου Θωμᾶς (ἀπαντᾶται 1474 Νοέμβρ.). Περὶ τοῦ Ἱεραπέτρας Ἰωάννου (1467 Ὀκτ., 1474 Νοέμβρ.), ὃν διεδέχθη ὁ Γερόλαμος (1468 Ὀκτ.), Σητείας Ἰωάννου (1467 Ὀκτ.), ὃν διαδέχεται ὁ Λέων (1474 Νοέμβρ.), Ἀρκαδίας Μάρκου (1467 Ὀκτ., 1486 Ὀκτώβρ.), Χερρονήσου Μάρκου (1467 Ὀκτωβ., 1474 Νοέμβρ.), Ἀγιάς (Χανίων) Μιχαὴλ (1467 Ὀκτ., 1474 Νοέμβρ.), ὃν διεδέχθη ὁ Ἀντώνιος (1486 Ὀκτ.). Τοῦ Καλαμῶνος Ἀλεξάνδρου Κουναρίνη (1467 Ὀκτ., 1486 Ὀκτ.) καὶ τέλος τοῦ Ἀρίου Φιλίππου (1474 Νοέμβρ.). Ἰκανὰ τῶν ὀνομάτων τούτων δὲν ἦσαν γνωστὰ ἄλλοθι, ὥς μὲ πείθει ὁ δημοσιευθεὶς κατάλογος ὑπὸ Felice da Pettineo ¹.

Ἄλλὰ καὶ ἔκτος τῆς καθαρᾶς θεολογικῆς των καὶ ἱστορικῆς ἀξίας καὶ ἄλλως μᾶς διαφωτίζουν αἱ διατάξεις αὐταὶ ὡς πρὸς τὴν κοινωνικὴν λ. χ. τῆς Κρήτης κατάστασιν κατὰ τὸν ΙΕ'. αἰῶνα καὶ παλαιότερον, ἀφοῦ περιέχουν διατάξεις σχετικὰς μὲ τὴν τοκογλυφίαν (σ. 62,99), ἀπαγορευτικὰς γάμου (σ. 65,70 κ.έ.), ταφῆς (σ. 66·7), περὶ ἐκπαιδεύσεως (72,74). Καὶ λαογραφικαὶ εἰδήσεις δὲν εἶναι σπάνια. Περὶ ἐνδυμασίας π.χ. «Οἱ κληρικοὶ δέον νὰ φέρωσιν ἔνδυμα εὐπρεπὲς καὶ σεβάσμιον, ὄχι μὲ χρώματα κόκκινα, κίτρινα, πράσινα, κ.τλ. οὔτε ὑποδήματα μὲ μετάλλινά κομβία, ἢ μὲ χρυσοῦν πόρπην ἢ ἀργυροῦν, οὐδὲ νὰ φέρωσι δακτυλίδια, εἰ μὴ μόνον εὐσχημοσύνης ἕνεκεν τὰ τοῦ ἀξιώματός των» (σ. 39).

Μανθάνομεν ὅτι τὴν ἡμέραν τῶν Θεοφανείων ἐτελεῖτο ἐν Κρήτῃ ἡ ἑορτὴ τοῦ Ἀστέρου, εἰς ἀναπαράστασιν τῆς προσκυνήσεως τῶν Μάγων. Κατ' αὐτὴν οἱ ἱερεῖς «περιφέρονται μετημφισμένοι καὶ ἐπὶ ὑποζυγίαν καθήμενοι καὶ βέβαιοι ὅτι δὲν ἀναγνωρίζονται εὐκόλως... προβαίνουν εἰς ἀσχημίας ἀπαδούσας εἰς τὸ ἀξίωμα των καὶ ἐναντίον τῶν κανόνων τῆς ἐκκλησίας» (σ. 42). Ἐπίσης μανθάνομεν ὅτι οἱ ἴδιοι ἐβάδιζον μὲ κόμην φθάνουσαν κάτω τοῦ ἄνω μέρους τῶν ὠτων καὶ μὲ ράσον ἀνοικτὸν πέραν τοῦ ἡμίσεος τοῦ πήχεως, ὅτι ὑψωνον τὰ μανίκια τοῦ ράσου των μέχρι τοῦ ἀγκῶνος, κατὰ τὸ ἔθος τῶν λαϊκῶν (σ. 43). Ὅτι κατὰ τὰς κηδεῖας προσεκάλουν μοιρολογίστρες, ὅτι τὰς νεκρὰς ἐξέφερον λυσικόμους, πολυτελῶς ἐνδεδυμένας καὶ ἀκαλύπτους, θέτοντες εἰς τοὺς τάφους των τιμαλφῆ καὶ μεταξωτὰ (σ. 70-71).

Μικρὰς μόνον παρατηρήσεις μεθοδολογικὰς θὰ κάμωμεν διὰ δευτερεύοντά τινα σφάλματα τοῦ συγγραφέως. Οὕτω νομίζομεν ὅτι ἡ ἀνάμειξις τοῦ κειμένου τῶν συνοδικῶν ἀποφάσεων καὶ τῶν ἰδίων του παρατηρήσεων ἐπιφέρει ἀταξίαν τινὰ καὶ ὅτι ἔδει τὴν παράθεσιν τοῦ κειμένου νὰ ἐπακολου-

¹ Felice da Pettineo, Χρονολογία τῶν ἐπισκόπων ἐν Κρήτῃ. Δελτίον Κ.Φ.Σ. Α' σ. 13-8. Χανιά 1927.

θήσουν τὰ σχόλια, ἂν δὲν ἤθελεν ὁ συγγραφεὺς νὰ τὰ θέσῃ ἐν ὑποσημειώσεσι. Ὅμοίως παρατηροῦμεν ὅτι ὄροι τινὲς δηλωτικοὶ ὠρισμένων ἀξιωματῶν καὶ ἐννοιῶν μεταφέρονται ἐκ τῆς λατινικῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν διὰ λέξεων οὐκ ἀντιστοίχων. Δὲν γνωρίζομεν π.χ. τί θὰ εἶπη δῆμος (ἡ σημερινὴ ἐννοια τοῦ δήμου ὅσον καὶ ἡ ρωμαϊκὴ καὶ ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ δὲν ὑπῆρχεν κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα), προεστὸς (προεστῶς, ἴσως εὐγενής), κανονικός-ἄτον, βικάριος, ἐπίτροπος καὶ ἄλλα τινά. Ἔδει ὁ συγγραφεὺς νὰ ὑποσημάνῃ καὶ τοὺς λατινικοὺς ὄρους, ὧν εἶναι γνωστὸν τὸ περιεχόμενον.

Ἡ δ' ἐν τέλει τῆς ἐργασίας του παρέχβασις (σ. 84 κ.ε.) ἐν ἣ πραγματεύεται περὶ τῶν ἀποτυχουσῶν προσπαθειῶν τῆς Ρώμης νὰ ἐκκαθολικίσῃ τὴν Κρήτην, περὶ τῶν δοκιμασιῶν τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου, καὶ περὶ τῆς προστασίας τῶν Κρητῶν ὑπηκόων ἐνετῶν ὑπὸ τῆς μητροπόλεως, προσθίτει μὲν πολλὰ εἰς τὰς ἡμετέρας γνώσεις, ἠδύνατο ὅμως, διὰ τὴν τήρησιν τῆς συνοχῆς τοῦ ὅλου ἔργου, ν' ἀποτελέσῃ ἴδιον θέμα καὶ μελέτην. Ὁ δρ. Ξ. δὲν εἶναι βεβαίως συστηματικὸς ἱστοροδίφης, πολλῶ μᾶλλον ἱστορικός, καὶ τὰ συμπεράσματά του δύνανται νὰ συζητηθοῦν, ὅταν μάλιστα γνωρίσωμεν περισσοτέρας ἐκ τῶν πηγῶν ἄλλ' ἢ μακροχρόνιος ἐργασία του, μακρὰν τῆς πατρίδος εὐρισκομένου, τόσον χρήσιμος διὰ τὴν συγγραφὴν τῆς γενικωτέρας κρητικῆς ἱστορίας, ἀληθῶς μᾶς συγκινεῖ, ὥστε νὰ τὸν εὐγνωμονῶμεν.

Ν. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΙΣ

Ἀγαθαγγέλου Ξηρουχάκη, ἀρχιμανδρίτου, Ἡ ἐν Κρήτῃ ἐπανάστασις τοῦ 1363-1366 καὶ τὸ διοικητικὸν σύστημα τῆς Βενετίας ἀπέναντι τῶν κοινωνικῶν τάξεων καὶ τῆς ἐκκλησίας κατὰ τὴν μακρὰν περίοδον τῆς ἐν τῇ νήσῳ κυριαρχίας αὐτῆς (1211-1669). Ἀλεξάνδρεια, Πατριαρχικὸν Τυπογραφεῖον 1932 12^ο σ. 95.

Ὁ δρ. Ξηρουχάκης, ἔξακολουθῶν τὰς ὑπὲρ τῆς πατρίου κρητικῆς ἱστορίας ἐργασίας του, ἀνετύπωσεν ἐκ τοῦ Ἐκκλ. Φάρου Ἀλεξανδρείας τὴν ὑπὸ τὸν ἄνω τίτλον μελέτην του.

Μετὰ γενικὴν τινα ἀπαρίθμησιν τῶν ἱστορικῶν περὶ Κρήτης μελετημάτων, ὁ συγγραφεὺς κατ' ἀρχὰς ἐξετάζει τὰ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1363-6, καθ' ἣν ἀνεκρηύχθη ἐν Κρήτῃ ἡ δημοκρατία τοῦ ἁγίου Τίτου, ἐξιστορῶν τὰ πολεμικὰ γεγονότα, τὰς διπλωματικὰς τῆς μητροπόλεως ἐνεργείας καὶ τὴν ἔκβασιν τῆς ὅλης ὑποθέσεως. Αἰτιολογῶν τὰς κρητ. ἐπαναστάσεις, ἀποδίδει αὐτὰς εἰς τὴν ἀνισορροπίαν τῶν ἐνετικῶν ἀρχῶν ἐν τῇ νήσῳ καὶ τὴν κακοδιοίκησιν καὶ τὰς μεγάλας ἀδικίας καὶ πιέσεις τῶν εὐγενῶν πατρικίων (σ. 17)¹.

¹ Κατὰ τὴν γνώμην μου καὶ ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1363 καὶ ἄλλαι αἰτίαι ἔχουν τὴν μειονεκτικὴν θέσιν τῶν ἐν Κρήτῃ φεουδαρχῶν (εὐγενεῖς Ἐνετοί, εὐγενεῖς Κρητες) ἐναντι